

Δ. Ι. ΚΟΥΓΙΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ
ΕΝ ΤΟΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ
ΚΑΙ ΔΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΗΣ "ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΔΑΧΗΣ,, ΤΟΜΟΣ Γ. ΤΕΥΧΟΣ 5—6

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ "ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΗΡΥΚΟΣ,,
1920

ΙΣΤ
ΘΡΗ
1920

Δ. Ι. ΚΟΥΪΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

ΕΝ ΤΟΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ

ΚΑΙ ΔΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΗΣ "ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΔΑΧΗΣ", ΤΟΜΟΣ Γ' ΤΕΥΧΟΣ 5—6

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ "ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΥ ΚΗΡΥΚΟΣ",
1920

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΣΧΟΛΕΙΟΙΣ

ΚΑΙ ΔΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Ἄφ' ἧς ἀπὸ δωδεκαετίας ὑπηρετῶ ἐν τῇ Μ. Ἐκπαιδεύσει, ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ εἰπῶ, ὅτι τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον ἰδιαίτερας μου παρατηρήσεως καὶ σκέψεως. Τὸ πρόγραμμα, ἡ μέθοδος καὶ τὸ προσωπικόν, δι' ὧν τοῦτο ἐξυπηρετεῖται ἐν τοῖς σχολείοις καὶ δὴ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ θετικὰ διὰ τοὺς μαθητὰς ἀποτελέσματα τῆς παρ' ἡμῖν θρησκευτικῆς διδασκαλίας, ἀποτελέσματα κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν πᾶν ἄλλο ἢ ἱκανοποιητικὰ, με ἔκαμαν νὰ σκεφθῶ ἐὰν δὲν ἦτο ἄνευ βλάβης διὰ τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν κοινωνίαν ἢ τοιαύτη παραμέλησις καὶ σχεδὸν εἴπειν περιφρόνησις μαθήματος, ὅπερ ἡ ἀγωγή ἔταξε πρῶτον πρὸς ἐξυπρέτησιν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς. Ἄλλ' ἐν μέσῳ τῶν σκέψεών μου τούτων γεγονότα ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος λαβόντα χώραν ἐν τῇ Γαλλίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1907—1910, καὶ σχόντα ὡς ἀποτελέσμα τὴν ἀποβολὴν ἀπὸ τῆς ἀγωγῆς καὶ τοῦ προγράμματος τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως καὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, με ἔκαμαν μετὰ μεγαλειτέρου ἐνδιαφέροντος νὰ μελετήσω, ὅση μοι δύναμις, τὸ ζήτημα οὐ μόνον ἀπὸ τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἀπόψεων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς βασικῆς, ἂν δηλ. καὶ κατὰ πόσον ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή καὶ τὸ θρησκευτικὸν μάθημα ἐξυπρετῇ τὴν ἀγωγήν καὶ ἂν πάλιν ἡ ἀγωγή δύναται νὰ παραιτηθῇ τῆς ἐπικουρίας τῆς θρησκείας, ἄνευ παρεκκλίσεως καὶ ἀποτυχίας ἀπὸ τοῦ σκοποῦ τῆς.

Ἴδου ἡ ἱστορία τῶν σκέψεων, αἵτινες ἐκίνησαν τὸν κάλαμόν μου εἰς τὰς γραμμὰς ταύτας.

Βεβαίως ἐξετάζων τις θέμα τόσης σημασίας πολλὰ θὰ εἶχε νὰ ἀναφέρῃ ἐρευνῶν καὶ τὰ γενικώτερα ζητήματα τῆς ἱστορίας καὶ ἐξελίξεως τοῦ μαθήματος τούτου καὶ τὰ εἰδικώτερα τοῦ προγράμματος, τῆς ὕλης καὶ τῆς μεθόδου αὐτοῦ. Ἄλλὰ δὲν προτίθεμαι ἐνεαῦθα νὰ γράψω σύστημα εἰδικῆς διδακτικῆς τῶν θρησκευτικῶν, δὲν προτίθεμαι κἄν νὰ παρουσιάσω πραγματείαν σχετικὴν, με αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν ὑφῆν.

Αἱ παροῦσαι γραμμαὶ σκοπὸν ἔχουσι, θίγουσαι μερικὰ ζητήματα βασικῆς σημασίας, νὰ δώσωσιν ἀφορμὴν εἰς τοὺς παρ' ἡμῖν θεολόγους καὶ παιδαγωγοὺς μᾶλλον ἐμπεριστατωμένης μελέτης τοῦ ζητήματος τῆς

διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων ἐν τοῖς σχολείοις μὲν καθόλου, ἰδίᾳ δὲ τοῖς τῆς Μ. Ἐκπαιδεύσεως-

Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν σκοπὸν ἔχει διὰ τῶν παρεχομένων τῷ τροφίμῳ ἀναγκαίων θρησκευτικῶν γνώσεων, νὰ καλλιεργήσῃ, ρυθμίση καὶ προαγάγῃ τὰ ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ θρησκευτικὰ συναισθήματα. Ἄμεσος λοιπὸν καὶ κύριος σκοπὸς αὐτοῦ εἶνε ἡ ἐξυληρέτης τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων, δηλ. τῆς θρησκευτικότητος. Διὰ νὰ ἔχωμεν κατὰ ταῦτα ἀκριβῆ ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας αὐτοῦ εἶνε ἀνάγκη νὰ γνωρίσωμεν πρὸ παντός τί εἶνε ἡ θρησκεία, τί καλεῖται νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ θρησκευτικὸν μάθημα, ποῖον σκοπὸν ἔχει αὕτη καὶ μετὰ ταῦτα ἂν ἔχη τι ἡ θρησκεία κοινὸν πρὸς τὴν ἀγωγήν καὶ κατὰ τί δύναται νὰ ἐξυληρέτησῃ ταύτην.

Θρησκεία, ὡς γνωστόν, εἶνε τὸ συναισθημα τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Ὑπεράτου ὄντος, τοῦ Θεοῦ. Τὸ συναισθημα τοῦτο ἐμφανιζόμενον ὡς ἐσωτερικὴ ἀνάγκη συμφυῆς εἰς πᾶσαν ἀνθρωπίνην ψυχὴν (αἱ ἐξαρέσεις, ἂν εἶνε δυνατὸν νὰ βεβαιωθοῦν, εἶνε διαστραφαὶ παθολογικαί). παρακολουθεῖται καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀτελειότητι αὐτοῦ ἐμφανίσει ὑπὸ κρίσεων ἀτελῶν ἢ τελειότερων περὶ Θεοῦ, καὶ ὑποταγῆς εἰς τὸ θέλημα αὐτοῦ, περὶ ἀνθρώπου καὶ προορισμοῦ αὐτοῦ, περὶ ἠθικότητος κλπ. Οὕτως ἡ θρησκεία ἐμφανίζεται ὄχι πλέον ὑπὸ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς μορφήν, ὡς συναισθημα δηλ. τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ εὐθύς ἀμέσως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πρωτογενεῖ τῆς μορφῆ, προσλαμβάνει καὶ ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα, ὑποδεικνύουσα εἰς τὸν ἀνθρώπον τρόπον τοῦ πράττειν καὶ ἀπευθύνουσα αὐτῷ παραγγέλματα ἐκπηγάζοντα ἀπ' αὐτοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος. Καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην προβάλλει ὡς ὁ πρῶτος καὶ φυσικὸς παιδαγωγὸς τοῦ ἀνθρώπου, παιδαγωγὸς μὴ ζητῶν τὸ κῦρὸς του εἰς συστήματα γνώσεων ἐξωτερικῶν, ἀλλὰ διδάσκων διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐνοράσεως, ἀναμφισβητήτου διὰ τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν κύρους, διδάσκων, ἀτελῶς ἢ τελειότερον, τὴν ἠθικότητα καὶ τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ διὰ τοῦτο εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους λαοὺς ἡ ἀγωγή εἰσαυτίσθη μετὰ τῆς θρησκείας καὶ ἂν θέλῃ τις νὰ εὔρη καὶ παρὰ τοῖς ἡμιβαρβάροις σπέρματα ἀγωγῆς, ταῦτα δεόν νὰ ζητήσῃ ἐντὸς τοῦ παχέος σαρκώματος τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων.

Ἄφ' ἑτέρου ἡ ἀγωγή δεικνύει καὶ αὐτὴ εἰς τὸν ἀνθρώπον ἕνα προορισμὸν, ἕνα ἕψιστον βαθμὸν τελειότητος εἰς ὃν δεόν νὰ τείνη.

καὶ προσπαθεῖ νὰ μορφώσῃ αὐτὸν οὕτως, ὥστε ἡ βούλησίς του νὰ κινῆται ἐντὸς ὁρίων ἡ θητικῶν. Εἶνε τόση ἡ ὁμοιότης τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν ιδεωδῶν τῆς ἀγωγῆς πρὸς τὰ τῆς θρησκείας, ὥστε ἡ ἀγωγή ἐν τῷ ἑαυτῆς ἔργῳ ὄχι μόνον κατ' ἀνάγκην συναντᾶται εἰς πολλὰ σημεῖα πρὸς τὴν θρησκείαν, ὄχι μόνον πολλὰ παρ' αὐτῆς λαμβάνει, ἀλλὰ ἀνεπιγνώστας ἢ ἐν ἐπιγνώσει προσφεύγει εἰς τὸ κύρος, τὸ ὁποῖον ἡ θρησκεία κέκτεται ἐπὶ τὸν τρόφιμον τῆς ἀγωγῆς, καὶ διὰ νὰ εἴπω καλλίτερον, ἐνίοτε αὐτὴ ἡ ἀγωγή περιβάλλεται τὸ θρησκευτικὸν κύρος διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς.

Μικρά τις ἐπίστασις ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς ἀγωγῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν θέλει μᾶς πείσῃ περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ἀνωτέρω.

Παρὰ τοῖς ἀρχαιοτάτοις νομαδικοῖς λαοῖς, οἵτινες μὴ ἔχοντες ὀρι-
σμένα ιδεώδη οὐδ' ἀγωγήν κατὰ ταῦτα ἐμόρφωσαν, ἀπαντᾷ τις τὰ
πρῶτα ἴχνη τῆς ἀγωγῆς ἐπὶ ἐδάφους θρησκευτικοῦ· ὁ πατὴρ ἢ ὁ γενάρ-
χος ἐφρόντιζεν, ὅπως μεταδώσῃ εἰς τοὺς ἀπογόνους τὰς θρησκευτικὰς
γνώσεις καὶ πεποιθήσεις αὐτοῦ, τὰ ἡθικὰ παραγγέλματα συμφώνως τοῖς
ὁποίοις ὄφειλον νὰ ῥυθμίζωσι τὸν ἑαυτῶν βίον, ὅπως ἐφρόντιζε νὰ
ἀσκήσῃ τὸ τέκνον του περὶ τὴν θήραν ἢ τὰς ἄλλας ἀγροτικὰς τέχνας.
Καὶ εἶνε ἄξιον ἰδιαίτερας παρατηρήσεως τὸ ὅτι ἡ θρησκεία, ἥτις ἀπε-
τέλει τὸ ὅλον τῆς ἀγωγῆς τῶν λαῶν ἐκείνων, δὲν εἶχεν ἀποκρυσταλλωθῆ
εἰς ὀρισμένον δόγμα, οὐδ' ἐπεβάλλετο ὑφ' οἰουδήποτε ἱερατικοῦ ἢ ἐκ-
κλησιαστικοῦ καθεστώτος, ἀγνώστου ἄλλως εἰς τὴν τότε ἐποχὴν· ἀλλ'
θεωρεῖτο ἡ θρησκεία ἀγαθόν, ἢ ἐκ τοῦ ὁποίου ὠφέλεια ἦτο τὸσον ἐναρ-
γῆς εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν λαῶν ἐκείνων, ὅσον ἐναυργῆς ἦτο καὶ ἡ ὠφέλεια
τῆς θήρας ἢ τῆς ἀλιείας πρὸς συντήρησιν τῆς ζωῆς αὐτῶν. Ἐπιμένω
ἐπὶ τῆς ἀπόψεως ταύτης, διότι ἐν ταύτῃ δείκνυται σαφῶς ὁ φυσικὸς
ὁλόος τῆς θρησκείας ὡς πρὸς τὴν ἀγωγήν. Παρουσιάζεται δηλ. ἐν ταύτῃ
ἡ θρησκεία οὐχὶ ὡς τι ἔξωθεν ἐπιβαλλόμενον ὑπὸ ἱερατικῆς τάξεως, ἢς
τὰ συμφέροντα ἐξυπηρετεῖ, οὐχὶ ὡς παράδοσις ὀρισμένων θεωριῶν
συνδεδεμένων πρὸς πολιτικὸν ἢ κοινωνικὸν καθεστῶς, τὸ ὁποῖον
ὀπωσδήποτε ἐξυπηρετεῖ καὶ ὅπερ διὰ τοῦτο τὴν ἐπιβάλλει· ἀλλ' ἐκεῖ ἐν
τῇ φυσικότητι καὶ ὑπεραπλότῃ τοῦ βίου ὁ πατὴρ μὲ ὄσιν ἐνάργειαν
ἐννοεῖ, ὅτι ὁ υἱός του ἔχει ἀνάγκην τῆς θήρας διὰ νὰ πορίζηται τὰ πρὸς
συντήρησίν του, μὲ τὴν αὐτὴν, ἴσως καὶ βαθυτέραν καὶ ζωηροτέραν
ἐνάργειαν αἰσθάνεται ἑαυτὸν ὑπόχρεον νὰ παράσῃ καθ' οἰονδήποτε
τρόπον εἰς τὸν υἱὸν του γνώσεις ἄλλας, ἀδιάφορον ἂν ἀτελεῖς ἢ τε-

λειότερας, αλλά πάντως γνώσεις έναργεις και έκπεφρασμένες, εξυπηρετούσας οὐχί ἀνάγκας σωματικὰς τοῦ υἱοῦ του, ἀλλὰ ἀνάγκας ἄλλας ἑσωτερικωτέρας καὶ πνευματικωτέρας. Καὶ δυνατὸν ὁ πατὴρ ἢ ὁ γενάρχης ἐκεῖνος νὰ μὴ δύναται νὰ μᾶς δώσῃ τὸν λόγον, δι' ὃν παρέχει τὰς θρησκευτικὰς γνώσεις εἰς τὸν υἱόν του, ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ ἀκριβῶς πρόκειται ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος εὐθύς ὡς ἐθεώρησεν ἀγαθὰ τινα μεταδοτέα εἰς τοὺς ἀπογόνους, ἐν τοῖς πρώτοις τούτων, καίτοι πνευματικώτατον καὶ δυσληπίοτατον, ἔταξε τὴν θρησκείαν, μὴ ἐπιβαλλομένην ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὡς εἶπομεν, μήτε ὑπὸ ἀπεκρυσταλλωμένης παραδόσεως μήτε ὑπὸ τῶν συμφερόντων πολιτικοῦ ἢ ἱερατικοῦ ἢ κοινωνικοῦ καθεστώτος.

Καὶ προχωρῶν τις εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ πρώτου πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος βλέπει τὴν θρησκείαν κατέχουσαν ἢ τὸ ὅλον, ἢ μέγα μέρος ἐν τῇ ἀγωγῇ. Οὕτω παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς μέγα μέρος τῆς ἀγωγῆς ἔφερε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις ἡ παιδεία καὶ ἡ μόρφωσις ἦτο ἔργον σοφῶν ἱερέων, οἱ Πέρσαι καὶ ἐν τῇ ἀγωγῇ ἑαυτῶν ἔσχον ἰσχυρὸν καὶ εὐεργετικὸν τὸν ἀντίκτυπον τῶν περὶ δυαδισμοῦ θρησκευτικῶν πεποιθήσεών των, παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἐν συνόλῳ ἔσχε καὶ διατηρεῖ εἰσέτι σώτειραν ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ ἄλλων κεφαλαίων τοῦ ἔθνικοῦ των βίου· πάντες, τέλος, οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐπεφύλαξαν διὰ τὴν θρησκείαν τὸ μέγα μέρος τῆς παρ' αὐτοῖς ἀγωγῆς ¹.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ παρατάξω λόγους καὶ θεωρίας περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς θρησκείας ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς, ἀλλὰ δεῖξας, ὡς φρονῶ, τὴν φύσιν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς θρησκείας, ὑπομνήσας τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἐμφανίσεώς της, θὰ ἀφήσω τὸν φίλον ἀγνώστην νὰ ἐκτιμῆσῃ μόνος τοὺς λόγους, δι' οὓς ἀνέκαθεν ἡ ἀγωγή δὲν ἠδύνατο νὰ νοηθῇ κερχωρισμένη τῆς θρησκείας.

Καὶ ἤδη ὡς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ μάθημα τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐξυπηρετοῦν τὴν θρησκείαν ἐν τῇ ἀγωγῇ, εἰς τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Ἱστορίαν τοῦ μαθήματος δὲν θὰ παρουσιάσω ἐνταῦθα, διότι αὕτη ἀποτελεῖ ἴδιον θέμα μὴ χωροῦν εἰς τὰ στενὰ ὄρια μικρᾶς πραγματείας, ὡς ἡ παροῦσα.

Ἄν πρόκειται μόνον τις νὰ κάμῃ λόγον περὶ θρησκευτικοῦ μαθή-

1) Πρὸς. Compaγθ, Histoire de la Pédagogie σελ. 1—12.

ματος πρὸ Χριστοῦ, ἐλάχιστα δύναται νὰ ἀναφέρῃ συγκεκριμένα. Ἐκτὸς τῆς βεβαιότητος ἣν ἔχομεν, ὅτι ἡ ἀγωγή, ὡς ἐλέχθη, ἔφερε θρησκευτικὸν χαρακτῆρα τόσον παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς λαοῖς, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς ἑλληνικοῖς καὶ ρωμαϊκοῖς, δὲν ἔχομεν ἐν τούτοις ἀσφαλεῖς πληροφορίες περὶ τῆς διδασκαλίας ἰδίου μαθήματος ἀφορῶντος εἰς τὴν θρησκείαν. Οὕτω παρ' Ἑλλήσιν ὁ θρησκευτικώτατος Πυθαγόρας (570—490; π. Χ.), ὅστις τελικὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τίθησι τὴν «ἀρετὴν ἐν τῇ ἁρμονίᾳ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν διὰ τῆς θρησκείας», δὲν φαίνεται νὰ ἔχη ἴδιον θρησκευτικὸν μάθημα παρὰ τὰ μαθηματικά, ἀστρονομικά, ἱατρικά καὶ φιλοσοφικά, ἃ ἐδίδασκεν, ἀλλὰ ἐσπούδαζε μόνον ὅπως ἅπανα ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἔχη θρησκευτικὸν χαρακτῆρα¹. Ὁ εὐσεβέστατος Σωκράτης μᾶς πληροφοροῦν οἱ μαθηταὶ του Ξενοφῶν καὶ Πλάτων ὅτι ἐσκοπεῖ νὰ ὀφελήσῃ τοὺς νέους διαλεγόμενος περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ «σκοπῶν τί εὐσεβές, τί ἀσεβές»². Ὁ Πλούταρχος φρονεῖ, ὅτι διὰ τῆς φιλοσοφίας δέον οἱ νέοι νὰ μανθάνωσι «πῶς θεοῖς χρηστέον ἐστίν· ὅτι δεῖ θεοῦς σέβασθαι»³, χωρὶς νὰ μνημονεύῃ ἰδίου περὶ τὰς ἄνω γνώσεις μαθήματος.

Μολοταῦτα συγκεκριμένας κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πληροφορίας περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος δύναται νὰ ἀπαντήσῃ τις καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας προηγμένους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητος. Παρ' Αἰγυπτίους εἶνε γνωστόν, ὅτι οἱ ἱερεῖς, κατέχοντες τὸ μονοπώλιον τῆς ἀγωγῆς καὶ πάσης γνώσεως, ἐδίδασκον καὶ εἰδὸς τι θεολογίας· παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις διακρίνεται ὅπωςδῆποτε τὸ θρησκευτικὸν μάθημα, ἰδίως ἀπὸ τοῦ Ἑσδρα, κεφαλαιούμενον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ ἐρμηνείαν τῆς βίβλου. Παρ' Ἀθηναίους αἱ διατάξεις τοῦ Σόλωνος προνοοῦσι περὶ μαθήματος, δι' οὗ ὑπηρετεῖτο ἡ γνῶσις καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς θρησκείας, καὶ τοῦτο εἶνε οἱ μῦθοι, διδασκόμενοι κατὰ τὰ πρῶτα τῆς ἐκπαιδεύσεως ἔτη. Παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, μολοντί ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἐξυπηρετεῖτο κυρίως διὰ τῆς οἰκογενείας, ὥστε ὁ Μᾶρκος Αὐρηλῖος ἤδη κατὰ τὸν β' μ. Χ. αἰῶνα νὰ λέγῃ «ὅτι εἰς τὴν μητέρα του ὀφείλει τὴν εὐσεβείαν του»⁴, φαίνεται ἐν τούτοις ὅτι ὑπῆρχεν ἴδιον θρησκευτικὸν μάθημα ἀπ' ἀρχαιο-

1) Πρβλ. Ἱστορ. Παιδ. *Σταθάκη* σελ. 15.

2) *Ξενοφ.*, Ἀπομν. 1, 6, 15, *Πλατ.*, Ἀπολ. 31].

3) Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς, κεφ. 10.

4) Πρβλ. *Cambrayre*, *ἀντίθ.* σελ. 47.

τάτης εποχής, ὁ ὁ Compayré¹, ὀνομάζει «la recitation de chants Saliens, sorte de catéchisme qui contenait les noms de dieux et des deesses».

Καὶ ταῦτα μὲν δύνανται νὰ λεχθῶσι περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς καὶ ἰδίᾳ περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος κατὰ τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐποχὴν. Ἐπιφανέντος τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἀναγέννησις, ἦν ἐπέφερον ἡ θρησκεία τοῦ Λόγου εἰς ὅλας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἰδιωτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ, δὲν ἔμεινε ἀνευ ἰσχυρῶν ἀποτελεσμάτων καὶ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς, δι' ἣν ὁ Χριστιανισμὸς νέους ὀρίζοντας ἔδειξε. Τὴν μονομερῆ, ἀριστοκρατικὴν καὶ συμφέροντα ξένα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸ ἄτομον ἐξυπηρετοῦσαν ἀγωγὴν, διαδέχεται ἡ ἀγωγή, ἣτις ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀγάπης ἀναγνωρίζει εἰς τὸ ἄτομον ὅλα τὰ δικαίωματα, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐπὶ τῆς μορφώσεώς του καὶ διὰ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος, οὐ ἐμπορεῖται ὁ Χριστιανισμὸς, χωρὶς νὰ παραμελῇ πᾶσαν τὴν ποικιλόμορφον ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρώπου εἰδέναι, προφυλάσσει ὁμως ἀπὸ τὰς παραπλανήσεις αὐτοῦ θέτουσα ὕψιστον προορισμὸν καὶ κατάντημα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου.

Ἡ ἐκ τοιούτων ἰδεῶν ἐντύπωσις, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῆς ἐσχάτης τοῦ ἀνθρώπου ταπεινώσεως, ὑπῆρξε τοσοῦτο ἰσχυρὰ καὶ καταπλήσσουσα, ὥστε δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ἀγωγή παρεδόθη ὅλη εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὁποῖου εὔρισκε τὴν πραγμάτων τῶν εὐγενεστέρων τῆς τάσεων καὶ ἰδανικῶν. Καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὡς ἐπιστήσωμεν ἰδιαζόντως τὴν προσοχὴν μας· δὲν ἦχθη ἡ ἀγωγή δεσμία, τρόπον τινά, εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, δὲν ἦχθη δεσμία ὑπὸ Ἐκκλησιαστικῶν καθεστώτων ἢ ὑπὸ πολιτικῆς βίας—ὁμιλῶ περὶ τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰῶνων—διότι τότε ἡ θρησκεία τοῦ Ναζωραίου οὔτε ἰσχυρὸν ἐκκλησιαστικὸν καθεστῶς οὔτε πολιτικὴν δύναμιν διέθετε· ἦγαγεν αὐτὴ ἑαυτὴν ἡ ἀγωγή καὶ ἐδουλώθη εἰς τὸν Χριστιανισμὸν σαγηνευθεῖσα ὑπὸ τῆς δυνάμεως καὶ μόνης τοῦ πνεύματός του, ἀλλὰ δουλωθεῖσα αὐτῷ ἀκριβῶς ἠλευθερώθη ἀπὸ τῆς ἐξυπηρετήσεως σκοπῶν ξένων αὐτῇ, πολιτικῶν, ἐθνικῶν, κοινωνικῶν, καὶ ἀπεδόθη εἰς ἑαυτὴν. Ἐκήρυξεν ἑαυτὴν κτῆμα παντὸς ἀτόμου τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ ἀνηλίκου, τοῦ δούλου καὶ τοῦ ἐλευθέρου, τοῦ ἄρρε-

1) Αὐτ. σελ. 35.

νος καὶ τοῦ θήλεως. Καὶ πάλιν κτῆμα, οὐτινος ἐπιβάλλετο ἢ κτῆσις οὐχὶ βία, ἀλλὰ ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ συνειδήσεως.

Αὕτη εἶνε ἡ σχέσις τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν ἀγωγήν. Πᾶσα οἰαδήποτε ἄλλη ἄποψις εἶνε προῖον ἢ πλάνης καὶ ἀμαθείας, ἢ διαστροφῆς τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ἐξυπηρετοῦσης ἀνθρωπίνους ἐγωϊσμοὺς καὶ ἰδιοτελῆ συμφέροντα. Καὶ ἄς μὴ φανῇ ξένη πρὸς τὸ θέμα ἢ παρέκβασις αὕτη· διότι θὰ ἴδωμεν ἐν τῇ ἐξελίξει τῆς σχέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὴν ἀγωγήν, ὁπόσων κακῶν αἰτία ἐγένετο ἢ ἐκμετάλλευσις τῆς ἰσχύος τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ ταύτην, ἐκμετάλλευσις ἐξυπηρετοῦσα οὐχὶ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἀλλὰ τύσεις πολιτικοκρατικὰς ἐγωϊστικῶν καὶ πεπλανημένων τῆς Ἐκκλησίας ἀντιπροσώπων.

Καὶ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ θρησκευτικὸν μάθημα. Κατὰ τοὺς α'. τοῦ χριστιανισμοῦ αἰῶνας ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἦτο ἔργον τῶν γονέων ἢ ἀναδόχων· παρὰ τὰς κατηχητικὰς ὁμιλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαντῶμεν ἐν τούτοις παρὰ τῷ Αὔγουστίνῳ ἤδη προσπάθειαν νὰ μεθοδοποιήσῃ τὸ θρησκευτικὸν μάθημα· οὗτος ἔδειξε τὴν σημασίαν τῶν βιβλικῶν ἱστορικῶν διὰ τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἔκαμεν εἰσαγωγὴν διὰ τὴν καλὴν μεταχείρισιν τούτων ¹.

Καὶ παρατρέχοντες τὰ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος κατὰ τοὺς μέτεπειτα καὶ τοὺς μέσους χρόνους πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μάθημά τῶν θρησκευτικῶν ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Λουθήρου ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον τῆς μελέτης ἀπασῶν τῶν παιδαγωγικῶν καὶ ἀπὸ τινος ἀπόψεως καὶ τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, καὶ παιδαγωγοὶ διακεκριμένοι ἀπὸ τοῦ Κομενίου μέχρι τοῦ Πεσταλότσι, τοῦ Φράγκε καὶ αὐτοῦ τοῦ Ρουσσώ, καὶ ἀπὸ τοῦ Ἐρβαρτ μέχρι τοῦ Rein, ἠσχολήθησαν σπουδαίως μὲ τὴν τελεσφοροτέραν διδασκαλίαν αὐτοῦ, — παρὰ τὴν κίνησιν ταύτην, ὀφείλει νὰ σημειωθῇ καὶ ἕτεραί τις κίνησις, ἀρχίσασα ἰδίᾳ κατὰ τὸ β'. ἡμῖς τοῦ 19' αἰῶνος, κίνησις κατὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος ἐν τοῖς σχολείοις.

Εἶνε, φρονῶ, ἀνάγκη ἵνα ἐκτιμήσωμεν ἐπακριβῶς τὴν κίνησιν ταύτην, νὰ γνωρίσωμεν τὰ ἀπώτερα αἰτία καὶ τὰς προϋποθέσεις, ἀφ' ὧν ὀρμᾶται ἢ κατὰ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας πολεμική.

Ὁ 19' αἰὼν, εἶνε ἀληθές, ὅτι δύναται νὰ ὀνομασθῇ αἰὼν τῆς κρί-

1) Πρβλ. E. Thräudorf, ἐν Ἐγκυκλ. Παιδ. Λεξ. Rein θρησκ. μαθήμακ.

σεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Ἐφ' ἐνὸς ἡ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιτημῶν παρεστάθη, ἀπὸ δευτερευούσης σημασίας ἀντιπροσώπους τούτων, ὡς διασείουσα τὰ θεμέλια τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας· ἐξ ἄλλου ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως, κηρυττομένη ὑπὸ τοῦ σημαιοφόρου τῆς Haeckel ὡς ἀδιάσειστος, καὶ ἐν γένει νεωτέρα ἐπιστημονικὴ κίνησις ἐκ πρώτης ὄψεως φαινομένη ἐχθρική πρὸς τὸ χριστιανικὸν δόγμα, ἔπειναν νὰ κλονίσωσι τὴν βάσιν, ἐφ' ἧς στηρίζεται τὸ μᾶθημα τῶν θρησκευτικῶν, τὸ ὁποῖον κατὰ ταῦτα ἐθεωρήθη ὡς μᾶθημα μὴ ἐξηκριβωμένον ἐπιστημονικῶς καὶ συνεπῶς ἀποβλητέον ἐκ τοῦ σχολείου. Ἐκτὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης κινήσεως, κινήσις ἄλλη, ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ πεδίου αὐτῆ, τείνουσα εἰς τὴν ἀνατροπὴν τῶν μέχρι τοῦδε κοινωνικῶν ὄρων καὶ ἐκ ταύτης ἐξαρθῶσα τὴν εὐδαιμονίαν τῆς ἀνθρωπότητος, διαβλέπει, ὡς νομίζει, ἐν τῇ θρησκείᾳ, καὶ εἰδικώτερον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἰσχυρὸν ὑποστηρικτὴν τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ καθεστῶτος καί, ἀδιαφοροῦσα περὶ τῆς ἀληθείας ἢ μὴ τῆς θρησκείας, κηρύσσεται ἀναφανερόν κατὰ ταύτης, ἐπομένως καὶ κατὰ τοῦ ἐξυψηροῦντος τὴν θρησκείαν μαθήματος.

Ἐπιπλέον καταχρήσεις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος, καταχρήσεις συνυφασμέναι μὲ μακροχρόνιον ἱστορίαν καὶ ξένοι ἐντελῶς πρὸς τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα, ἐδημιούργησαν μίαν ῥῆξιν κατὰ πρῶτον ἐξωτερικὴν μεταξὺ τῆς καταχρωμένης τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, τοῦ Παπισμοῦ, καὶ τῆς Πολιτείας ἣτις ἀνέλαβε νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ δικαιώματά της· ἡ ῥῆξις αὐτή, ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ Πορτογαλίᾳ, δὲν ἐβράδυνεν, ὡς ἄλλως ἦτο ἐπόμενον, ἀπὸ ἐξωτερικῆς νὰ γείνη ἐσωτερικὴ καὶ οὕτω ἡ Πολιτεία ὑπεραμνομένη τῶν δικαιωμάτων της ἔλαβε τὴν θέσιν τοῦ ἀθέου ἔναντι ὅχι πλέον τοῦ Παπισμοῦ, ἀλλὰ κατὰ δεινὴν μὲν, μοιραίαν δὲ διαστροφὴν ἔναντι αὐτῆς τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ, ἣν ἐφαίνετο ἐκπροσωπῶν ὁ Πάπας. Ὁ ἀντίκτυπος ἦτο ἄμεσος ἐπὶ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν, ἣτις καθιεργήθη ἀπὸ τῶν Γαλλικῶν σχολείων.

Ὁὕτως ἔχομεν τρεῖς κυρίως βασικὰς αἰτίας τῆς πολεμικῆς τοῦ μαθήματος· τὴν α' δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν ἐπιστημονικὴν, τὴν β' κοινωνικὴν καὶ τὴν γ' πολιτικὴν.

Ἐπίπλέον τῆς α' αἰτίας, τῆς ἐπιστημονικῆς, εἶνε τὸ κίνημα ἐνίων διδασκάλων ἐν Βρέμῃ τῆς Γερμανίας τῷ 1905. Διδάσκαλοι τινες, πεισθέντες δῆθεν εἰς τὰς νεωτέρας περὶ ἐξελίξεως καὶ μονισμοῦ θεωρίας,

δι' ὑπομνήματός των πρὸς τὴν Κυβέρνησιν διεκήρυξαν, ὅτι τὸ μὲν θρησκευτικὸν μάθημα ἀτελεσφορήτως ἐν τῷ σχολείῳ διδάσκειται, αὐτοὶ δὲ ἀδυνατοῦσι λόγῳ τῶν ἐναντίων πεποιθήσεών των νὰ διδάξωσιν αὐτό. Ἀνεξαρτήτως τῆς μονομερείας τοῦ κινήματος τούτου καὶ εἴ τις εἰς ἑτέρου, δέον νὰ σημειωθῇ ἡ στάσις ἣν ἐτήρησεν ἐναντι τούτων ἡ Γερμανικὴ Κυβέρνησις, δηλώσασα ὅτι τὸ μὲν θρησκευτικὸν μάθημα θεωρεῖ ἐκ τῶν χρησιμωτάτων ἐν τῷ σχολείῳ, ἀπαλάττουσα δ' αὐτοὺς τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τούτου ἀναθέτει ταύτην εἰς ἄλλους πιστοὺς ἢ διδασκάλους. Καὶ δικαίως· διότι ἂν τῇ ἀληθείᾳ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἔλεγε τὴν τελευταίαν τῆς λέξιν καταδικαστικὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, θὰ ἠδύνατό τις μετὰ τινος λόγου νὰ ἀξιῶσιν τὴν ἀποβολὴν τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος ἀπὸ τῶν σχολείων. Ἄλλ' ἐν ὅσῳ ἀντιπρόσωποι πρώτης γραμμῆς τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Νεύτωνος, τοῦ Βάκωνος, τοῦ Φαρανιάη, τοῦ Ἄμπερ μέχρι τοῦ συγχρόνου Μποῦ Ραϋμόνδ, τοῦ Βίρχωβ καὶ τοῦ Faye ἄλλοι μὲν ὑπῆρξαν οὐ μόνον πιστοὶ ἀλλὰ καὶ ἱερεῖς, ἄλλοι δὲ διακηρύττουσιν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐστάθη ἀνίκανος νὰ κλονίσῃ τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας· ἐνόσφ σημερινοὶ ἐπιστήμονες—καὶ δύναμαι νὰ σᾶς ἀναφέρω τὸν Θεόδ. Schvan, ἰδρυτὴν τῆς νεωτέρας ἱστολογίας, τὸν Βέλγον βιολόγον Beneden, τὸν Ρῶσον φυσιολόγον, πρῦτανιν τοῦ εἴδους του θεωρούμενον, Elie de Cyon (Dieu et science 1912)—ἄλλοι μὲν κηρύσσουν ἀναφανδὸν ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἐνισχύει τὴν θρησκείαν, ἄλλοι δέ, ἐφεκτικώτεροι, βεβαιοῦσι μετὰ τοῦ ἐπίσης συγχρόνου Οὐίλιαμ Ραμσάη, ὅτι ὡς πρὸς τὰ περὶ καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ λοιπὰ ζητήματα ἡ ἐπιστήμη «ἐν γνωρίζει, ὅτι οὐδὲν γνωρίζει», τίς δύναται μὴ ἐγκληματῶν πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀκριβῶς ἀλήθειαν νὰ προτείη τὴν ἀποβολὴν τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος ὡς μὴ ἐξηκριβωμένου ἐπιστημονικῶς; Ἄλλὰ τί τότε εἶνε ἐπιστημονικῶς ἐξηκριβωμένον; ἡ ἐξέλιξις τοῦ Haeckel, τὴν ὁποίαν ὁ μὲν Ἐρρ. Λιχτεμπέργκερ, καθηγητὴς ἐν Σορβῶνῃ, ὀνομάζει μυθιστόρημα (1909), ὁ δὲ Πάουλεν (Γερμανὸς φιλόσοφος σύγχρονος) ἀποκαλεῖ αἰσχος τοῦ γερμαν. λαοῦ, ὁ δὲ φυσικὸς Χβόλσον, ἀπηχῶν τὴν κοινὴν ἀντίληψιν τῶν Γερμανῶν σοφῶν, γράφει «ὅτι ὁ Χαϊκελ ἐλησμόνησε τὴν ἐντολὴν: μὴ γράφης ποτὲ διὰ πράγματα, ἀ δὲν ἐννοεῖς»;

Δὲν πρόκειται βεβαίως νὰ κάμω ἐδῶ ἀπολογητικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ νομίζω ὅτι εἶμαι ἐντὸς τοῦ θέματός μου καὶ εἶχον καθήκον,

γράφων τὰς παρούσας γραμμάς, αἵτινες ἴσως ἀναγνωσθοῦν καὶ ἀπὸ διδασκάλους μέλλοντας ἀσφαλῶς ν' ἀντιμετωπίσωσι παρόμοια ζητήματα, νὰ παρουσιάσω ὅση μοι δύναμις τὴν σημερινὴν θέσιν τῆς ἐπιστήμης ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ νὰ ἐρωτήσω : « Κατόπιν τόσης ἀγνοίας καὶ ἀβεβαιότητος τῆς ἐπιστήμης τίς δύναται μὲ ἤρεμον συνείδησιν, ἐν ὀνόματι αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, νὰ ἀποβάλῃ τὸ θρησκευτικὸν μάθημα ἀπὸ τὸ σχολεῖον ὡς ἐπιστημονικῶς ἀσύστατον ; »

Ἡ κοινωνιστικὴ καὶ σοσιαλιστικὴ ἐν γένει κίνησις, δι' οὗς λόγους ἀνωτέρω ἀνέφερα, πολεμεῖ λυσσῶδῶς—δὲν λέγω ὑπερβολὴν—τὸ θρησκευτικὸν μάθημα. Τοῦτο εἶνε δυστυχῶς γεγονός, παρ' ὅλας τὰς διασαλπίζομένας βεβαιώσεις τῶν κορυφαίων σοσιαλιστῶν ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ὡς πρὸς τὸ θρησκευτικὸν ζήτημα εἶνε ἐντελῶς ἀδιάφορος. Ἀλλὰ τοῦτο ἀκριβῶς θέλω νὰ τονίσω, ὅτι πολεμεῖ οὐχὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ μάθημα, ἀλλ' ὡς ἐμπόδιον τοῦ σκοποῦ της· ἔχομεν λοιπὸν πολεμικὴν ἰδιοτελῆ, πολεμικὴν γινομένην ὄχι ἐξ ἐνδιαφέροντος διὰ τὴν ἀγωγὴν, ἀλλ' ἐξ ἐνδιαφέροντος πρὸς τὰ ἴδια σοσιαλιστικὰ συμφέροντα, τὰ ὁποῖα νομίζουσι κινδυνεύοντα ἐκ τῆς θρησκείας. Καὶ διὰ νὰ γίνω ἀντιληπτότερος· εὐθύς ὡς οἱ σοσιαλισταὶ ἤθελον πεισθῆ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἀντιμάχεται, ἀλλ' εὐνοεῖ ἕνα χρηστὸν σοσιαλισμὸν, φρονῶ ὅτι λίαν εὐχαρίστως θὰ ἐκηρύσσοντο ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, καὶ τοιαύτας περιπτώσεις δύναται τις νὰ διακρίνῃ μεταξὺ τῶν χριστιανοσοσιαλιστῶν καὶ τῶν μετριοτέρων κοινωνιστῶν. Ὅπως ἂν ἦ ἐκ τῆς κοινωνιστικῆς κινήσεως πολεμικὴ, διὰ τὴν παιδαγωγικὴν μὴ ἔχουσα σοβαρὰν ἐπιστημονικὴν ἀξίαν, εἶνε ὁμοῦς ἐπικίνδυνος ἕνεκα τοῦ φανατισμοῦ μεθ' οὗ ἐξασκεῖται ὑπὸ τῶν παραφερομένων ὁπαδῶν της. Θὰ ἦτο εὐχὴς ἔργον, ἂν διὰ καταλλήλου διαφωτισμοῦ ἐγένετο γνωστὸν ὅτι ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ δὲν ἔχει σκοπὸν τὴν ὑποστήριξιν κοινωνικῶν ἢ οἰκονομικῶν καθεστώτων καὶ συστημάτων, ἀλλ' ἀποβλέπει εἰς τὴν ἠθικοποίησιν καὶ τελειοποίησιν τοῦ ἀτόμου, ἐξ ἧς καὶ ἡ κοινωνικὴ εὐδαιμονία ἐξαρτᾶται.

Ὡς πρὸς τὴν γ' αἰτίαν τοῦ διωγμοῦ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος, τὴν πολιτικὴν, δύναται νὰ ῥηθῆ ἐπίσης ὅτι, προελθούσα ἐκ κακῆς ἀντιλήψεως τῆς σχέσεως Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, μὴ προβάλλουσα δὲ ἐπιστημονικὸς ἢ παιδαγωγικὸς λόγους κατὰ τοῦ μαθήματος, εἶνε ἰδιοτελής ὡς ἀποβλέπουσα εἰς τὸ συμφέρον τοῦ Κράτους (Γαλλία, Πορτογαλλία κλπ). Διὰ τὸν ἐπιστήμονα λοιπὸν παιδαγωγόν, ἐφ' ὅσον

δὲν προβάλλει ἐπιστημονικὰ ἢ παιδαγωγικὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ μαθήματος, εἶναι ἀδιάφορος. Εἰδικῶς δὲ παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις καὶ εἰδικώτερον παρ' ἡμῖν τοῖς Ἑλλησιν ὀρθοδόξοις, παρ' οἷς ἡ Ἐκκλησία οὐ μόνον δὲν ἐσκέφθη νὰ ὑπεισέλθῃ εἰς τὰ δικαιώματα τοῦ Κράτους, ἀλλὰ τοῦναντίον ὑπηρετεῖ καὶ φρουρεῖ αὐτὸ μέχρι τοῦ σημείου ὥστε τὸ Ἔθνος τὴν ὑπαρξίν του κατὰ μέγα μέρος εἰς τοὺς ἀγῶνας τῆς Ἐκκλησίας νὰ ὀφείλῃ, ζήτημα παρόμοιον οὐδ' ὀφίστασαι, οὐδὲ νὰ γεννηθῇ εἶνε δυνατόν.

Ἀξίζει ὁμως τὸν κόπον ἀπὸ ἀπόψεως τῶν καρπῶν τῆς ἀθέου ἀγωγῆς νὰ μελετηθῇ τὸ πρᾶγμα, διότι ἐν Γαλλίᾳ κυρίως ἐφημερόσθη τὸ σύστημα τῆς ἀθέου ἀγωγῆς καὶ τῆς ἀθέου ἠθικῆς. Δὲν καταφεύγω εἰς θεωρητικὴν ἀνάπτυξιν διὰ νὰ δείξω ὅτι ἠθικὴ ἄνευ τοῦ ἐρείσματος τῆς θρησκείας εἶνε ἢ κενὴ λέξις, ἢ μονομερής, ἢ καταντᾶ ἐγωϊστικὸς φαρισαισμός. Οὐδὲ θὰ ἐπικαλεσθῶ, καίτοι θὰ ἡδυνάμην, τὴν κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς ἐνηλίκου γαλλικῆς κοινωνίας, τὴν ἐλάττωσιν τῶν γεννήσεων, τὴν αὔξησιν τῶν ἐγκλημάτων, τῶν διαζυγίων, τῶν θανάτων κλπ. Ἔχω ὑπ' ὄψει μου Σττιστικὴν ἐπίσημον τοῦ Γαλλ. Κράτους (Journal officiel) ὑπουργοῦντος τῆς Δικαιοσύνης τοῦ τέως Πρωθυπουργοῦ Μπαρτουῦ, πρωτοστατοῦντος εἰς τὸν διωγμὸν τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος. Δι' ἡμᾶς τοὺς διδασκάλους, τοὺς ἠθικοὺς παράγοντας τῆς κοινωνίας, νομίζω πολλὰ θὰ λαλήσουν οἱ ἐν αὐτῇ ἀριθμοί: «Κατὰ τὸ 1908 ἐπῆλθεν ἀξίησις τῶν φόνων, ἰδίως ἐν Γαλλίᾳ, ἐν σχέσει πρὸς τὸ 1907 κατὰ 109 ο/ο. Τὸ 115 τοῦτων διεπράχθη ὑπὸ δεκαπενταετῶν νεανιῶν, «μὲν ὅλις ἀφέντων τὰ θρανία τῶν σχολῶν»! Ἐν Γαλλίᾳ ἐγγράμματοι 28,024,587, ἀγράμματοι 9,629,449. Ἡ ἐγκληματικότητα 242 φορὰς μείζων παρὰ τοῖς ἐγγραμματίοις ἢ τοῖς ἀγραμματίοις, 94κις δ' ἐλάσσων τῶν ἀποφοίτων θρησκευτικῶν σχολῶν ἐν σχέσει πρὸς τοὺς τῶν ἀθρήσκων σχολῶν τοῦ κράτους». Τὰ συμπεράσματα ὡς τὰ ἐξαγάγη μόνος ὁ ἀναγνώστης.

Αὗται εἶνε αἱ τρεῖς κύριαι αἰτίαι, ἐξ ὧν προέρχεται ἢ κατὰ τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος πολεμικὴ. Λόγοι καθαρῶς παιδαγωγικοί, δυνάμενοι σοβαρῶς νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει, κατὰ τοῦ μαθήματος δὲν προβάλλονται.

Ἄλλὰ προβάλλεται ἀπ' εἰτέρου ἢ γνώμη, ὑποστηριζομένη αὐτὴ καὶ ὑπὸ θεολόγων καὶ ἱερέων, κατὰ τὸ πλεῖστον προτεσταντῶν (Fisser, Iserès ἐν Μονάχῳ, Arthur Bonnus), καθ' ἣν ἢ ἐν τῷ σχολείῳ θρη-

σκευτική διδασκαλία μάλλον παραβιάζει την αληθινή καλλιέργειαν τῆς θρησκευτικότητος, ἥτις οὕτω δέον νὰ ἀφεθῆ ὀλόκληρος εἰς τὴν φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας. Μολονότι ἡ γνώμη αὕτη ἔχει τὴν εὐλογοφανῆ ἄποψίν της, ἀντιπροσωπομένη ὑπὸ ἱερέων τῆς προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας—Ἐκκλησίας, ἥτις, ὁμολογουμένως, καὶ διὰ τοῦ θεσμοῦ τῆς confirmatio καὶ διὰ τῶν πεπαιδευμένων λειτουργῶν της καὶ διὰ τοῦ συνεχοῦς κηρύγματος, δὲν δεικνύει μικρὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀγάπτειν τῆς θρησκευτικότητος τοῦ ἀτόμου—παρὰ ταῦτα δὲν δύναται νὰ μείνη ἄνευ σπουδαίων ἀντιρρήσεων.

Εἰδικώτερον παρ' ἡμῖν οὔτε ἡ οἰκογένεια διακρίνεται ἐπὶ θρησκευτικῷ ζήλῳ, οὔτε ἡ Ἐκκλησία, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον, διὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν λόγον, διαθέτει δυστυχῶς ἄφθονα τὰ κατηχητικά μέσα, ὥστε τὸ σχολεῖον νὰ δυνηθῆ ἄνευ βλάβης τῆς θρησκευτικότητος νὰ παραιτηθῆ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ἀναθέτον αὐτήν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἀνεκαθεν, ἄλλως καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς δουλείας τοῦ Γένους, ἡ Ἐκκλησία ἀνέθεσεν ἐπισήμως τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν καὶ καθόλου τὴν θρησκευτ. μόρφωσιν εἰς τὸ σχολεῖον, ὅπερ κατὰ τοῦτο παρίσταται ὁ ἀγνωρισμένος μέχρι καὶ σήμερον ἐντολοδόχος τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ καὶ ἂν ὀψέποτε ἢ παρ' ἡμῖν Ἐκκλησία δυνηθῆ νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς κατηχητικά μέσα, δύναται νὰ στηριχθῆ ἢ ἀνωτέρω γνώμη τῶν Γερμανῶν θεολόγων ;

Οἱ θεολόγοι οὗτοι, μετὰ τοῦ Fisser ὑποστηρίζοντες ὅσα ὑποστηρίζουσι, θέτουσι τὸ ζήτημα: Τὸ σχολεῖον δύναται νὰ συνεισφέρει τι εἰς τὴν θρησκευτικότητα ;

Ὁ Thrändorf¹ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀπαντᾷ: Τὸ σχολεῖον μόνον τοῦτο δύναται νὰ κάμῃ: διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν μαθητῶν εἰς τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ νὰ τοὺς καταστήσῃ ἱκανοὺς κατὰ τὴν ἀποστολὴν καὶ νὰ ἀσθανθοῦν, καὶ νὰ κατανοήσουν τὴν σωτήριον δύναμιν, ἣν εἶχε καὶ ἔφευρεν ὁ Χριστός. Πάντα τὰ λοιπὰ δέον νὰ ἀφεθῶσιν εἰς τὴν ὁδηγίαν τῆς συνειδήσεως τοῦ μαθητοῦ καὶ εἰς τὸ ἅγιον Πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ γονεῖς καὶ τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ προσπαθήσουν μάλλον ἢ ἥτιον νὰ δράσωσιν ἀμέσως εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ παιδίου.

Ὁ Thrändorf λέγων ἄφ' ἐνὸς μὲν ὅτι τὸ σχολεῖον δύναται νὰ κάμῃ

1) Αὐτ. 4 Πρόγραμμα διδασκαλίας.

τοὺς μαθητὰς νὰ αισθανθοῦν τὴν σωτήριον δύναμιν ἣν εἶχε καὶ ἔφευρεν ὁ Χριστός, ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι τὰ λοιπὰ δέον νὰ ἀφεθῶσιν εἰς τὴν ὁδηγίαν τῆς συνειδήσεως τοῦ μαθητοῦ καὶ τὸ "Ἅγιον Πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, διακρίνει, καὶ πολὺ ὀρθῶς, δύο στάδια ἐν τῇ μορφώσει τῆς θρησκευτικότητος· α') τὸ τῆς σχολικῆς διδασκαλίας καὶ β') τῆς ἀτομικῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς ἐνεργείας. Ἡμᾶς ἐνδιαφέρει τὸ α' καὶ φρονῶ διὰ πρᾶγματι τὸ σχολεῖον δύναται νὰ συνεισφέρει σπουδαίως εἰς τὴν θρησκευτικότητα τοῦ παιδίου.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀμέσου ἀγωγῆς, ἥτις εἶνε καὶ ἡ σπουδαιότερα, αὐτὸ τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα, ὅπερ διαπνέει τὰς ἐργασίας τοῦ σχολείου, ἡ διὰ προσευχῆς λ.χ. ἔναρξις τῆς διδασκαλίας, ἡ ἀναγραφή ἐν τῷ προγράμματι μαθήματος θρησκευτικοῦ, ὁ θεσμὸς τοῦ ἐκκλησιασμοῦ κλπ. ἐπιδρᾶ ἄσυνειδήτως ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ, ὅστις οὕτω εὐρίσκειται ἐντὸς περιβάλλοντος θρησκευτικοῦ· ἐκ τῆς ψυχολογίας γνωρίζετε πόσῃ ἐπίδρασιν ἔχει τὸ περιβάλλον ἐπὶ τὴν ψυχικὴν μόρφωσιν, ὁ δὲ μαθητὴς εὐρίσκων ἐν τῷ σχολείῳ ἀναγνώρισιν τῆς θρησκείας τοῦ οἴκου του, θέλει σπουδαίως προαχθῆ εἰς θρησκευτικότητα, καὶ θὰ συνειθίσῃ νὰ θεωρῇ τὴν ἀθρησκείαν ὡς τινα ἀφύσικον παρέκκλισιν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Τοῦναντίον, σχολεῖον ἄθεον θέλει παρουσιάσῃ εἰς τὸν μαθητὴν εἰκόνα ὠργανωμένης μικροκοινωνίας ἐπιδικούσης τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος μακρὰν τῆς θρησκείας καὶ οὕτως ἡ πρώτη αὕτη ἀρνητικὴ ἐπίδρασις τοῦ σχολείου δὲν δύναται βέβαια νὰ εἶνε πρὸς ὠφέλειαν τῆς θρησκείας τοῦ παιδίου. Τὸ ἔργον τῆς ἀσυνειδήτου ταύτης ἐπιδράσεως τοῦ σχολικοῦ πνεύματος θέλει συμπληρώσῃ ἡ εὐσυνείδητος ἐπίδρασις καὶ τῶν ἄλλων καθηγητῶν, καὶ διὰ τοῦ τῶν θρησκευτικῶν, ὅστις, ὡν παιδαγωγὸς εἰς Χριστόν, ὅπως τῶν θέλουν οἱ μεγαλείτεροι παιδαγωγοί, θὰ γνωρίσῃ πῶς, παρὰ τὸν ἱερέα, θὰ ἐργασθῇ καὶ οὗτος μεθοδικώτερον καὶ παιδαγωγικώτερον πρὸς καλλιέργειαν τῆς θρησκευτικότητος τῶν μαθητῶν του.

Ἀλλὰ καὶ ἡ διὰ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, τῆς ζώσης καὶ εὐμεθόδου ὠφέλεια δὲν εἶνε μικρά, διότι διὰ ταύτης συνυφαίνονται αἱ θρησκευτικαὶ γνώσεις πρὸς τὰς ἄλλας τὰς ἐν τῷ σχολείῳ παρεχομένας καὶ τὸ ἀνθρώπινον εἶδέναι ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ πασῶν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ· ἐνῶ ἔλλειψις τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, θὰ ἠδύνατο νὰ παραστήσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ μαθητοῦ ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ γνώσεις δὲν περιλαμβάνονται εἰς τὸν κύκλον τῶν γνώσεων, δι' αὐτὸ δέον νὰ ἐνδιαφέ-

ρηται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ παρέχονται ἄλλοθεν ἐξυπηρετοῦσαι σκοποὺς ἄλλους.

Διὰ ταῦτα πάντα φρονοῦμεν. ὅτι ἡ ἐν τῷ σχολείῳ θρησκευτικὴ διδασκαλία, διεξαγομένη καλῶς, δύναται σπουδαίως νὰ προαγάγῃ τὴν θρησκευτικότητα τῶν μαθητῶν, παρ' ἡμῖν, νὰ ἀναπληρώσῃ πως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τὴν κατηχητικὴν ἀνεπάρκειαν.

Ἄλλη γνώμη κατὰ τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων εἶνε, περὶ ἧς καὶ ἄνωτέρω ἐποησάμεθα λόγον, ὅτι τινὲς διδάσκαλοι, μὴ πιστεύοντες, οὐδὲ δύνανται, οὐδὲ ὀρθὸν εἶνε νὰ διδάσκωσιν ὅσα δὲν πιστεύουν. Γενικῶς δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἀπιστία δὲν ἔχει προχωρήσει τόσον, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ εὐρεθῇ διδάσκαλος πιστεύων (!)· τὸ κίνημα τῆς Βρέμης θεωρεῖται ἀκόμη μονομερές, μὴ ἀντιπροσωπεῖον ποσῶς τὴν καθολικὴν διδασκαλικὴν γνώμην. Ἰδιαίτερον διὰ τὴν Μέσσην Ἐκπαίδευσιν, παρ' ἧ ἔχουν εἰσαχθῇ οἱ εἰδικοί καθηγηταί, ζήτημα δὲν ὑφίσταται, ἀφοῦ τὰ θρησκευτικὰ μαθήματα διδάσκονται ὑπὸ θεολόγων, ἡ εἰδικότης δὲ ἦν παρ' αὐτῶν ζητεῖ ἡ πολιτεία προϋποθέτει πρὸ παντὸς πίστιν καὶ εὐσέβειαν.

Κάπως ἰσχυροτέρα φαίνεται ἡ ἄλλη γνώμη, ὅτι τὸ σχολεῖον, περιλαμβάνον μαθητὰς πολλῶν δόγματων, δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἴδιον διδάσκαλον δι' ἕκαστον δόγμα, καὶ διὰ τοῦτο, κατὰ τολμηρὰν ἀκολουθίαν, προτείνεται ἵνα τὸ σχολεῖον παραιτηθῇ πάσης θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Ἄν καὶ εἰδικῶς παρ' ἡμῖν, ἔνθα ἐπικρατεῖ θρησκευτικὴ ὁμοιογένεια, τοιαύτη περίπτωσις δὲν ὑπάρχει, πρέπει ἐν τούτοις νὰ ἐξετασθῇ καὶ ὁ λόγος οὗτος.

Ἡ προτεινομένη λύσις δὲν εἶνε ἡ ὀρθή. Διότι, παρὰ τὸ ἐν τῷ σχολείῳ διδασκόμενον δόγμα τῆς ἐπικρατούσης θρησκείας, δύναται νὰ ληφθῇ ὡς βῆσις τῆς διδασκαλίας αὐτῆ ἡ Ἁγία Γραφή, ἡ ὅποια παρουσιάζει τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἐνιαίαν καὶ ἀδιάσπαστον. Ἐν ταύτῃ ὁ διδάσκαλος θὰ φροντίσῃ νὰ ἐξάγῃ καὶ ἐπιμείνῃ εἰς τὰ σημεῖα, εἰς ἃ συμφωνοῦσι πάντα τὰ δόγματα· ἐν τῇ ἐργασίᾳ ταύτῃ ἀπαιτεῖται ὁ διδάσκαλος μετὰ μεγάλης συνέσεως, ἀνεξιδιθησκείας καὶ λεπτότητος νὰ βαίνῃ, προσέχων μήπως πληρωθῇ καὶ ἐρεθισθῇ ἡ θρησκευτικὴ φιλοτιμία μαθητῶν τινῶν· ὁ Trändorf μάλιστα φρονεῖ, ὅτι εἶνε ἀνάγκη καὶ ἰδιαίτερας προσυνηνοήσεως τοῦ διδασκάλου πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἑτεροδόξου μαθητοῦ· διὰ νὰ μὴ καταστῇ ἐκ τῶν προτίρων αὐτῆ

ἐχθρική πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ σχολείου»¹. Μέτρον τῆς ἐπιτυχίας τῶν λεχθέντων δίδουσι τὰ σχολεῖα τῶν Ἑν. Πολιτειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀριθμοῦνται περὶ τὰς 40 χριστιανικαὶ αἱρέσεις. Ὁ μέγας μορφωτὴς τῆς ἐκεῖ ἐκπαιδύσεως Ὁράτιος Mann, εὐρεθεὶς πρὸ τοῦ μεγάλου διλήμματος, ἀλλ' ἐμφοροῦμενος ὑπὸ τῆς ἰδέας ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή εἶνε ἀπαραίτητος διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, ἐπέδωξε διὰ τὰ σχολεῖα μίαν θετικὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν· οὕτω ἐν αὐτοῖς διδάσκειται ἡ Ἁγία Γραφή χωρὶς νὰ θίγωνται καθόλου αἱ ὁμολογίαι τῶν διαφόρων αἱρέσεων, ἐπιτυγχάνεται δὲ βαθεῖα θρησκευτικὴ μόρφωσις μακρὰν πάσης θεολογικῆς συζητήσεως².

Ὅπως δὴποτε δυσχερεστέρα εἶνε ἡ θέσις τοῦ σχολείου ἀπέναντι τῶν μαθητῶν ἀπίστων οἰκογενειῶν.

Δὲν προτιθεμαὶ ἐνταῦθα νὰ ἐξετάσω ἂν τὸ σχολεῖον δύναται, ἀπαιτουσῶν τῶν περισσοτέρων οἰκογενειῶν, νὰ καταργήσῃ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν. Τὸ ἕξήτημα τοῦτο συνδέεται μὲ φιλοσοφικὰς καὶ κοινωνικὰς θεωρίας, ἡ δὲ ἔρευνά του ἤθελε πολὺν χρόνον ἀπαιτήσῃ. Θὰ περιορισθῶ διὰ τοῦτο νὰ καταδείξω μόνον ποία εἶνε ἡ θέσις τοῦ σχολείου, κάλλιον, ἢ τοῦ καθηγητοῦ τῶν θρησκευτικῶν ἔναντι παιδίων ἀπίστων οἰκογενειῶν.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἔχομεν κἀνὲν σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ συναντᾶται ἡ διδασκαλία τοῦ σχολείου πρὸς τὴν τῆς οἰκογενείας· τοῦναντίον, μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὑπάρχει ἐκ διαμέτρου ἀντίθεσις. Τί πρέπει νὰ πράξῃ ὁ διδάσκαλος; Θὰ εἶνε μέγα κέρδος διὰ τὸν ἄθεον μαθητὴν ἂν ὁ διδάσκαλος τοῦ δείξῃ μὲ ζωντανὰ χαρακτηριστικὰ τί πιστεύουσιν οἱ συμμαθηταὶ του· οὕτω, χωρὶς νὰ παραβιάξῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως, ἐκλόνησεν ἤδη τὴν σπουδαιότεραν βάσιν τῆς ἀπιστίας, τὴν ἄγνοιαν, καὶ ὁ ἄθεος μαθητὴς, λαβὼν ἐν τῷ σχολείῳ τὴν ζωντανωτέραν ἐντύπωσιν τῆς πίστεως, δὲν θὰ διστάσῃ ἐν δεδομένῃ στιγμήν νὰ στραφῇ πρὸς αὐτήν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην ὁ διδάσκαλος δέον νὰ ἀγῆται ὑπὸ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ πνεύματος· ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ Ἰησοῦς οὐδέποτε προσέβαλε τοὺς ἀπίστους, ἀλλὰ ἐζήτησε μόνον νὰ τοὺς σώσῃ διὰ τῆς ἀγάπης του, ἔχων ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ ἀθεῖσμός εἶνε, ὡς λέγει ὁ Thrandorf, δυστύχημα μέγα διὰ τὸν ἄνθρωπον, ὃχι

1) Αὐτ. 7η ἀποψις κλπ.

2) Compayré, Hist. de la Pédagogie σελ. 493.

ὄμως καὶ τελεία ἐξαφάνισις τῆς συναισθήσεως τοῦ ἡθικοῦ, πρέπει ὁ διδάσκαλος νὰ φροντίζη νὰ μὴ ταπεινώη εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ παιδίου τοὺς γονεῖς του, ἀλλ' ὅλως ἀπαθῶς καὶ ἀντικειμενικῶς νὰ δεικνύη μόνον τὰς πλάνας καὶ τὴν δυστυχίαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὴν ἀπιστίαν.

Συνοψίζων τ' ἀνωτέρω καὶ ἐπιανερχόμενος εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, χωρὶς νὰ ὑποτιμῶ τὴν κατὰ τούτων κίνησιν, ἣν ἐν πάσῃ εἰλικρινείᾳ προσεπάθησα νὰ παρουσιάσω, φρονῶ ὅτι τοῦτο ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχη στερεὰς καὶ ἀκλονήτους τὰς βάσεις τῆς ὑποστάσεώς του. Οὕτω, ἐκτὸς τῶν κορυφαίων παιδαγωγῶν τῶν παρελθόντων αἰώνων, παιδαγωγοὶ μεγάλοι σύγχρονοι, ὡς ὁ Diesteriveg, Ziller, Stoy, Roth, Ὁράτιος Mann, εἶνε ἐκθυμοὶ ὑποστηρικταὶ τοῦ μαθήματος, αὐτὸς δὲ ὁ Rein (θεωρία καὶ πράξις τοῦ δημοτ. σχολείου) διακηρύττει ὅτι «δέον ἢ θρησκευτικὴ διδασκαλίᾳ νὰ καταστῇ ὅσον τὸ δυνατόν καρποφόρος, διότι εἶνε ἀνάγκη, ἔνεκα τῆς ἀδιακόπτως αἰξανομένης ἀδιαφορίας πρὸς τὴν θρησκείαν, τῆς χυδαιότητος καὶ ἀνηθικότητος τῆς νεότητος, νὰ εὐρεθῶσι πηγαί δυνάμεναι νὰ δώσωσιν ἀφθονωτέραν καὶ καταλληλοτέραν τροφήν τῆς μέχρι τούδε παρεχομένης διὰ τὴν ἡθικοθρησκευτικὴν μόρφωσιν». Ἐξ ὅλων δὲ τῶν πεπολιτισμένων κρατῶν μόνον ἡ Γαλλία, καὶ ἐσχάτως ἡ Πορτογαλλία, διὰ καθαρῶς πολιτικοῦς λόγους, ἔχουσι καταργήσῃ τὸ θρησκευτικὸν μάθημα.

Τοῦναντίον ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς πεπολιτισμένοις κράτεσι τοῦ Κόσμου τὸ θρησκευτικὸν μάθημα ἰδιαζόντως ἐπισπᾷ τὴν προσοχὴν τῶν παιδαγωγῶν καὶ διδάσκειται καρποφόρως ἐν τοῖς σχολείοις, ἢ ὅπου, διὰ λόγους δογματικῆς ἀνομοιογενείας τῶν μαθητῶν, δὲν εἶνε δυνατὴ ἡ συστηματικὴ διδασκαλίᾳ τοῦ μαθήματος, λαμβάνεται ἐν τούτοις σπουδαία μέριμνα ἵνα ἡ ὅλη ζωὴ τοῦ σχολείου εἶνε θρησκευτικὴ, παρέχονται δὲ αἱ πρῶται καὶ βασικαὶ διδασκαλίαι τῆς χριστιανικῆς πίστεως.

Συναφῆ πρὸς μίαν τελεσφόρον διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐν τῷ σχολείῳ ζητήματα εἶνε καὶ τὸ τῆς ἐκλογῆς τῆς διδασκτέας ὕλης καὶ τοῦ προγράμματος εἰδικῶς, ἔτι δὲ καὶ τὸ τοῦ προσώπου τοῦ διδασκάλου τῶν θρησκευτικῶν. Ἄλλὰ ταῦτα δύνανται νὰ ἀποτελέσωσι τὸ θέμα εἰδικῶν πραγματειῶν. Ὁ δὲ γράφων τὰς γραμμάς ταύτας θὰ θεωρήσῃ ἑαυτὸν ἱκανοποιημένον ἐάν, προσπαθῆσας κατὰ τὸ δυνατόν νὰ παρουσιάσῃ ἀλόψις τινὰς τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν ἐν τοῖς scho-

λείοις, δόση ἀφορμὴν νὰ ἐκτιμηθῇ αὕτη δεόντως, νὰ μελετηθῇ καὶ βελτιωθῇ—ὡς καὶ εἶνε ἀνάγκη—παρ' ἡμῖν. Καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα ταύτην κλείει τὴν παροῦσαν διατριβήν, εὐχόμενος ἵνα ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία καὶ γενικώτερον ἢ ἐν τῷ σχολείῳ θρησκευτικὴ ἀγωγή, θεραπευομένη ἐνεργότερον καὶ μεθοδικώτερον ὑπὸ τοῦ σχολείου, καὶ δὴ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων διδασκάλων — ἀλλὰ διδασκάλων ἔργῳ καὶ λόγῳ παιδαγωγῶν εἰς Χριστὸν—ἀποδώσῃ καὶ παρ' ἡμῖν πλουσίους τοὺς καρπὸς τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς μορφώσεως, τὰ τοὺς ὁποίους βεβαίως δὲν δύναται σήμερον νὰ καυχηθῇ τὸ σχολεῖόν μας.

024000018161

1000/99